

**ARNOLD JOSEPH TOYNBEE: HAYATI VE OSMANLI MODERNLEŞMESİ ÜZERİNE
GÖRÜŞLERİ**

Tuğrul Erdem DOĞRU*

ÖZ

Bu çalışmada İngiliz tarihçi Arnold Joseph Toynbee'nin yaşamı ve tarihsel süreç içerisinde Türkler, İslamiyet ve Osmanlı Devleti hakkındaki görüşleri üzerinde durulmuştur. Çalışmanın amacı Toynbee'nin eserlerinden ve düşüncelerinden yola çıkarak Osmanlı modernleşmesini, devletin iç dinamikleri, politikaları ve çağdaşı devletlerle olan ilişkileri bağlamında ele almaktır. Aynı zamanda, Toynbee'ye göre modernleşmenin ne anlama geldiği ve gerçekleşmesi için hangi gelişmelerin sağlanması gerektiği ifade edilmiştir. Makalede Osmanlı Devleti'nin modernleşme süreci incelenmiş ve Toynbee'ye göre başarısız olmasının sebeplerine yer verilmiştir. Batılılaşma, çağdaşlaşma ve kalkınma gibi kavramların tanımı yapılmıştır. Osmanlı modernleşmesi konusunda çalışmaları olan yazarların düşüncelerine yer verilerek bir analiz yapılması hedeflenmiştir. Bu çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden biri olan tarihsel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Verilerin analizinde ise döküman analizi tekniği kullanılmıştır. Çalışmanın sonucuna göre Toynbee, Osmanlı Devleti'nin, Batı tarzı bir modernleşmeyi başaramadığını düşünmektedir. Yazara göre bu başarısızlıkta devlet yöneticilerinin payı olduğu kadar Batı dünyasının da payı bulunmaktadır. Yine de bu başarısızlık, olumlu bir sonuç doğurmuş, yeni bir devletin temellerinin atılmasına imkân sağlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Arnold Joseph Toynbee, Osmanlı Devleti, Modernleşme, Batılılaşma.

ARNOLD JOSEPH TOYNBEE: LIFE AND VIEWS ON OTTOMAN MODERNIZATION

ABSTRACT

In this study, the life of British historian Arnold Joseph Toynbee and his views on Turks, Islam and the Ottoman Empire in the historical process are emphasized. The aim of the study is to examine the Ottoman modernization in the context of the internal dynamics of the state, its policies and its relations with the contemporary states, based on Toynbee's works and thoughts. At the same time, what modernization means according to Toynbee and what developments need to be achieved for its realization are expressed. In the article, the modernization process of the Ottoman Empire was examined and the reasons for its failure according to Toynbee were given. Concepts such as westernization, modernization and development have been defined. It is aimed to make an analysis by including the thoughts of the authors who have studies on Ottoman modernization. Research and examination works related to Ottoman modernization, especially the works of Arnold Joseph Toynbee, were used. In this study, historical research method, which is one of the qualitative research methods, was used. In the analysis of the data, the document analysis technique was used. According to the results of the study, Toynbee thinks that the Ottoman Empire could not achieve a Western-style modernization. According to the author, the Western world has a share in this failure as well as the state administrators. Nevertheless, this failure had a positive outcome and allowed the foundations of a new state to be laid

Keywords: Arnold Joseph Toynbee, Ottoman Empire, Modernization, Westernization.

* Doktora Öğrencisi, Yök 100/2000 Bursiyeri, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal ve Beşerî Bilimler Fakültesi, Konya, tugrulerdemdogru@gmail.com, Orcid ID: 0000-0001-8587-3369

Giriş

Batılılaşma kavramı, Tanzimat'tan günümüze pek çok araştırmacının gündemini meşgul etmiştir. Avrupa dışında başka Batılı devletlerin ortaya çıkmış olması, Batılılaşma ve Avrupalılaşma kavramlarının yerini, çağdaşlaşmaya ve modernleşmeye bırakmasına neden olmuştur. Bu kavramlar birbirinin yerine kullanılmıştır. Büyük ve başarılı bir sistem kuran Osmanlı Devleti, Viyana önlerine gelene kadar Batılılaşmayı düşünmemiştir (Tunaya, 1960:18-19). Devletin yöneticileri, Batı karşısında alınan askeri yenilgiler nedeniyle, Batı'nın üstünlüğünün askeri başarısından kaynaklandığına karar vermiştir. Askeri anlamda bir zorunluluk olarak görerek Batı'yı örnek almaya başlamışlardır (Ortaylı, 1987:20). Zorunluluk tezi, Tanzimat Fermanı ve Kanuni Esasi'nin ilanı gibi gelişmelere de bakıldığında bu değişikliklerin Batılı devletlerin desteğine ihtiyaç duyulduğu bir dönemde yapılmış olmasıyla desteklenebilir (Lewis, 1993: 164). Bu yenilik hareketleri, 18. yüzyıl sonlarından itibaren devletin tüm kademelerini kapsadığı geniş bir reform hareketine dönüşmüştür (Telli ve Yılmaz, 16).

Arnold Joseph Toynbee, 14 Nisan 1889 tarihinde Londra'da doğmuştur. Yunan ve Latin klasikleri üzerine eğitim almış, Yunanistan hükümetinin desteğiyle Londra Üniversitesi'ne bağlı King College London bünyesinde kurulan Korais Kürsüsü'nde Bizans ve Modern Yunan Dili ve Edebiyatı ve Tarihi profesörü olarak görev yapmıştır. Aynı zamanda milletlerarası tarih profesörü olan Toynbee, 1925-1955 yılları arasında Chatham House adıyla bilinen Kraliyet Milletlerarası İlişkiler Enstitüsü'nde müdürlük görevinde bulunmuştur. Study of History adlı eserinin ilk 10 cildini bu görevi esnasında yazmıştır (Kabakçı 2012: 272). 1933 ile 1961 yılları arasında 12 cilt olarak tamamladığı bu kitabıyla dünya genelinde bir tanınmışlığa ulaşmıştır (Kireççi 2002: 31-33). Birinci Dünya Savaşı yıllarında ise İngiltere Dışişleri Bakanlığı Savaş ve Propaganda Ofisi'nde, bilinen adıyla Wellington House'da görev almıştır. Wellington House, İngiltere'nin propaganda faaliyetlerini yürüttüğü ofisin adıdır. Toynbee burada, Osmanlı, Mezopotamya Arabistan ve Mısır masasının sorumluluğunu üstlenmiştir (Özdemir 2005: 31-33).

Toynbee, Lord James Bryce ile beraber *Osmanlı İmparatorluğunda Ermenilere Yönelik Muamele 1915-1916* adlı kitapçığı hazırlamıştır. Lord Bryce'in sekreterliğini yapan Toynbee, bu kitapçığın bir propaganda aracı olarak hazırlandığını, kaynaklarının yetersiz olduğunu ve kaynakların güvenilirliği konusunda şüpheleri bulunduğunu sonradan kabul etse de (Özdemir 2005: 56) *Blue Book/Mavi Kitap* adıyla bilinen bu derleme, Türkiye'yi dünya kamuoyunda suçlu ilan etmek için hazırlanmış bir propaganda aracı olarak görevini yerine getirmiştir. Lord Bryce'in çoğunlukla Amerikan misyonerlerinden aldığı bilgilere dayanarak hazırladığı kitap, dönemin dışişleri bakanı olan Sir Edward Grey'e sunulmuştu¹.

Toynbee, Wellington House bünyesinde çıkarılan Survey of International'ın editörlüğünü de üstlenmiştir. 1919 ve 1946 yıllarında, iki dünya savaşı sonrasında toplanan Paris Barış Konferanslarında İngiliz delegasyonunda yer almıştır (Kabakçı 2012: 272). Bu görevleri sebebiyle dünya tarihine ve siyasetine yön veren kişiler arasında bir "*politika yapıcı*" olarak görüldüğünü söyleyebiliriz (Özdemir 2005: 24).

¹*Mavi Kitap* ile ilgili detaylı bilgi için bkz. <http://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/bir-ermeni-propaganda-klasigi-mavi-kitap-blue-book/> Erişim Tarihi:05.06.2020.

Toynbee, Oxford Üniversitesi'nde tarih profesörü iken *Manchester Guardian* gazetesinin özel muhabiri olarak 1921 yılında Anadolu'ya gelmiştir. Muhabirlik görevi sayesinde öğrenmek istediklerine ulaşması kolay olmuştur (Toynbee 2007: XLI). Anadolu'ya gelmeden önce “*Yunanlıların asil Türklerin ise adice davrandığını görmeyi bekleyen*” Toynbee, beklediğinin tam tersi bir durumla karşılaşmıştır. Gazeteci kimliğiyle gezdiği Anadolu'da, Yalova ve Gemlik'te Yunan birliklerinin ve Rum çetelerinin katliamlarına tanıklık etmiş, İzmir ve çevresindeki yıkımı görerek Yunanlıların davranışlarına tanık olmuştur. İnönü Muharebesini Yunan saflarından izlemiştir. Yaklaşık dokuz ay kaldığı Anadolu'da Türklere uygulanan katliamı Yunan hükümetinin planladığı sonucuna varmıştır (McCarthy 2014: 309-310). Toynbee, bir gazeteci olarak görevini yapmış, Yunanlıların Türk halkına karşı uyguladığı vahşeti kamuoyunda paylaşmıştır. 1922 yılında yazdığı eseri *Türkiye'de ve Yunanistan'da Batı Meselesi* kitabı da bu bakımdan önceki çalışmalarından oldukça farklıdır. Bu eserinde Batı medeniyetine ve Yunan hükümetine yaptığı eleştiriler kariyerinde bir dönüm noktası olmuştur. İngiltere'de ve Yunanistan'da düşünceleri hoş karşılanmamış ve 1924 yılında Korais Kürsüsü'ndeki görevini bırakmasına neden olmuştur (Kabakçı 2012:272, Özdemir 2005:24-25).

Yunan vahşetine tanık olması ve Anadolu'da kurduğu dostluklar Türkler hakkındaki düşüncelerini değiştirmeye yetmiştir. 1922 yılından sonra Türkiye ve Türk devrimi ile yakından ilgilenen Toynbee, farklı tarihlerde olmak üzere 1912 ve 1968 yılları arasında Türkiye'ye yedi ziyaret gerçekleştirmiştir (Özdemir 2005: 22-23). Toynbee, 1948 yılında resmi davet üzerine Türkiye'ye gelmiş, kaldığı süre boyunca kamuoyunda büyük ilgi uyandırmıştır. Türk kamuoyu onu “*Türk dostu*” olarak tanımlamıştır (Yuca 2016: 182). Abdülhak Adnan Adıvar, onun için Cumhuriyet gazetesinde “*Dosta Selam*” başlıklı bir yazı kaleme almıştır (Cumhuriyet, 28 Ekim 1948: 2). Toynbee'nin verdiği konferanslar da ilgiyle takip edilmiştir (Cumhuriyet, 19 Kasım 1948:1,4). Yaptığı bu ziyaretlerde Türk devrimini anlamaya çalışan Toynbee'nin, sunduğu son tebliğ ise yine Türkiye ile ilgili olmuştur (Özdemir 2005: 13).

Tarihi mücadeleleri, kültürlerin mücadelesi olarak gören Toynbee (İnalçık 1965: 424), “*Türkiye hakkında esaslı bir şey bilmeyen ve bilmek için de pek lüzum ve alaka duymayan Avrupa ve Amerika fikir adamları içinde bir istisna teşkil eder*” (Berkes 1982:169-168). Onun Osmanlı İmparatorluğu ve Türkler konusundaki düşünceleri oldukça önemlidir. Ona göre; “*Bir toplum meydan okumalarla karşılaşınca yaratıcı azınlığı ile bunlara başarılı cevaplar vererek kendi ihtiyaçlarını giderir. Her zaman hareket halinde bulunan toplum böylece medeniyet aşamasına ulaşır*” (Kabakçı 2012:272). Medeniyet konusuna olan ilgisi sebebiyle Osmanlı İmparatorluğunun ve Türkiye Cumhuriyeti'nin yaşadığı değişimleri yakından izleme zorunluluğu hissetmiştir. Toynbee, Batı medeniyetini Hristiyan medeniyeti ile eşdeğer görmektedir. Batılı olmayan toplumların varlıklarını sürdürebilmelerini Batılılaşmalarına bağlamaktadır (Kireççi 2002: 1527).

Toynbee'nin Gözünden Osmanlı Devleti ve Askeri Reform

Toynbee'ye göre (2006: 40); Osmanlı İmparatorluğunun kurucuları, 13. yüzyılda Moğol tehdidi sebebiyle bozkırlardan sürülmüş göçebeler ve mültecilerdi. Bu göçebeler

büyük bir imparatorluk meydana getirmişlerdi. Osmanlı medeniyetini göçebelikle izah etmeye çalışan bu düşünce Türk düşünürlerin tepkilerine neden olmuştur. Hilmi Ziya Ülken, Yeni Sabah gazetesindeki köşesinde bir eleştiri yazısı kaleme almıştır (Yeni Sabah, 24 Ekim 1951). Aynı şekilde Mümtaz Turhan da *Garplılışmanın Neresindeyiz* adlı eserinde, Toynbee'nin Osmanlı ve göçebelikle ilgili görüşlerinin İbn Haldun'un ünlü nazariyesine zorla tatbikinden başka şey olmadığını ifade etmiştir (Turhan, 2018:40).

Toynbee (2006: 43-45), Osmanlı İmparatorluğunu, Roma İmparatorluğu'nun halefi saymaktadır. Ona göre Osmanlı'nın büyük bir imparatorluğa dönüşmesinin sebebi, tıpkı Roma'da olduğu gibi yabancılara vatandaşlık vererek onları kendi menfaatlerine kullanmalarıydı. Osmanlı hükümeti de Hristiyan tebaanın yetenekli çocuklarını eğitmiş ve kapasitelerine göre kamu hizmetinde kullanmıştı. Osmanlı sistemini ve medeniyetini Platon'un "*çoban köpekleri*" ve "*insan sürüleri*" metaforuyla açıklamaya çalışan Toynbee (1999: 38), göçebe imparatorlukların uyruklarına sürü muamelesi yaptığını belirtmektedir. Bu düşüncede insan sürüleri en ufak bir itaatsizlikte baskılanır, diğer zamanlarda ise serbest bırakılırdı². Bu sürülerin kontrolü de "...*kamu hizmeti için eğitmek üzere devşirdikleri Hristiyan tebaanın çocuklarına...*" yani "*çoban köpeklerine*" bırakılırdı (Toynbee 1999: 33, 2006: 46). Bu sistem, çoban köpeklerini ve insan sürülerini kasten birbirinden ayrı tutmaktaydı. Toynbee'ye göre (1999: 33); devletin gerçek gücünün temsilcisi ve hizmetkarları olan çoban köpeklerinin sorumlulukları arttıkça sahip oldukları her şeyin devlete ait olduğu daha sık hatırlatılmaya başladı. Yine de "*Osmanlı İmparatorluğu'nun başarısı büyük ölçüde, Hristiyan tebaanın yeteneklerini buna benzer yollarla ortaya çıkarma politikasına dayanıyordu*" (Toynbee 2006: 44).

Toynbee, zayıf ve yetersiz bir toplumun kendinden daha güçlü bir toplum ile karşılaşması halinde seçebileceği iki yol olduğunu belirtmektedir. Bu yollardan ilki toplumun içine kapanarak, dışarıdan gelen etkilere karşı kendisini korumayı seçmesidir. İkinci yol ise kabullenıştır, yabancı toplumun kendisinden daha güçlü olduğunu kabul ederek kendi gelenekleri ile bu dışarıdan gelen yeni etki arasında bir denge oluşturarak yeni bir yaşama biçimine ulaşmaya çalışmasıdır³. Toynbee'ye göre (1999: 57); Osmanlı reformcuları yapabilecekleri en rasyonel kararı vererek ikinci yolu seçmişlerdir. İlk olarak askeri sistemlerini modernleştirmeye yani Batılılaştırmaya karar vermişlerdir. Bu karardaki en önemli etken ise Avrupa'ya özellikle Rusya'ya karşı alınan yenilgilerdir (Ortaylı, 1987:34).

²"Göçerler bozkırlardan yerleşik bölgelere atıldıkları zaman ya almak ya da ölmek zorundadırlar. Buraları aldıklarında, insanlara sürü muamelesi yaparlar ve aralarından seçtikleri bir azınlığı çoban köpekleri niyetine eğitirler. Sürüler, değerli canlı emtiadır. Emtia oldukları için esir sınıfına sokulurlar; değerli oldukları için de kendilerine bebek gibi dikkatle bakılır. Bu yüzden çoban, çoban köpeğinin yardımına muhtaçtır. Fakat çoban köpeği, eğitilmediği takdirde çobanın işine yaramayacaktır. Çoban köpeğinin yardımı ise o kadar önemlidir ki, onu en etkili bir seviyede kullanılır hale getirmek için hiçbir emek esirgenmez." Toynbee2006: 49.

³ Bir örnek: "Batı'nın tehdidiyle karşı karşıya kalan dünya ülkeleri içerisinde Japonya'nın Herodian'lar arasında en başarılı olmasına rağmen, XVI. Yüzyıla kadar Zealotluğun başarılı temsilcilerinden olduğunu unutmamak gerekir. Sağlam kişilikli insanlar olarak Japonlar, bir Zealot'un vereceği en iyi karşılığı vermiş ve aynı kişilik yüzünden zor koşullar, direnmekte ısrar etmenin kendilerini yok edeceğini gösterdiğinde, kolayca vazgeçmişler ve cesaretle Herodian olmuşlardır." Toynbee 2016: 167.

Toynbee'ye göre (1999: 56-57); Sultanın hizmetkarları olan yeniçeriler, yapılacak batıcı askeri reformların doğrudan çıkarlarını tehdit etmesi sebebiyle her zaman sorun teşkil etmişlerdir. Sultan Selim, yeniçerileri yeniden örgütlemek istemiş ancak bunu canıyla ödemişti. Çünkü bu reformlara, içte ve dışta destek bulmadan başlamıştı (Findley, 2012: 34-35). Ancak II. Mahmut 1826 yılında yeniçerileri ortadan kaldırmıştır. Çünkü iki devlet adamı da yollarına çıkan engelleri kaldırmadan, ordularını Batı'yı örnek alarak örgütleyemezdi. Osmanlı ve Arap dünyasının yönetici grupları, Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'daki saltanatından itibaren, Batı egemenliğine karşı ayakta durabilmenin, maddi ve toplumsal örgütlenme düzeyinde ve kısmen de olsa fikrî düzeyde Avrupa modelinin taklit edilmesiyle mümkün olacağına inanmaktaydılar (Amin, 2006:156). Yazılarında "Herod" ve "Zealot" adında iki karakter tipinden bahseden Toynbee (2016: 161-170), bu tiplerin bir medeniyetin, farklı bir medeniyetten gelen ya da kendi içerisinden gelen bir meydan okuyuşa karşılık verme mecburiyetini anlatmak için kullanmıştır. Bu birbirine zıt iki karakter tipi ile Batı medeniyetinin İslam dünyası ve Osmanlı üzerindeki tesirlerini açıklamıştır. Batı medeniyeti, tutucu *Zealot* tipini engel olarak gördüğünden onu ortadan kaldırmaya çalışmaktadır. Bu tipe örnek olarak Vehabîlik ve Sünîsîlik hareketlerini göstermektedir. *Herod* tipini ise inkılapçı ama taklitçi ve yaratıcı olmayan tip olarak tanımlamıştır. Ona göre (1982:173-174); *Herodian* tipin İslam dünyasındaki ilk temsilcileri, Kavalalı Mehmet Ali Paşa ve III. Selim'dir.

Osmanlı İmparatorluğu, İkinci Viyana Kuşatmasından sonra da felaket ve düzensizlik dönemleri yaşamıştı ancak Toynbee'ye göre (1978: 64); Rusya ile 1774 yılında yapılan savaş sonuçları bakımından en felaketli olanıydı. Bu tarihe kadar Batı'nın Osmanlı toplumu üzerinde herhangi bir etkisi olmamıştır (Toynbee 1999: 16). Savaşın sonra imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması sonucunda Doğulu, Hristiyan bir ulusa yenilmek, ona bazı imtiyazlar vererek Batılı devletler seviyesine çıkarmak küçük düşürücü bir etki yaratmıştır (Toynbee 1999:51). Bu etki, Osmanlı padişahlarını, yeniden merkeziyetçiliğe dönmeye ve savunma amaçlı bir modernleşmeye itmiştir (Findley, 2012: 75). Ancak Rusların aksine, Osmanlılar, Doğulu bu Hristiyan devletin yolunu izlememiş, batılılaşmayı ekonomik uçtan başlatmamışlardır (Toynbee 1999: 51-52). William McNeill, Rusların, teknik meselelerdeki yetersizliklerini coğrafi konumları ve demografik temelleriyle telafi ettiklerini düşünmekteydi. Bu sayede Rusya, II. Katherina döneminde (1729-1796) Batılı komşularını yakalamaya, Osmanlı'yı ise geçmeye başlamıştı (McNeill 2008: 161).

Toynbee'ye göre "*Osmanlıların "insan sürüleri", efendilerinden yüz yıl kadar önce gözlerini Batı'ya çevirmişlerdi.*" 17. yüzyılın sonlarına doğru Doğulu Hristiyan Rusya da aynı yöne doğru dönmüş, bu dönüş modern çağların en önemli düşünce hareketlerinden birini oluşturmuştu. Bu hareket Toynbee'ye göre (1999: 44) devrimseldi. Çünkü o tarihlere kadar Doğu ve Batı Hristiyanları birbirine yabancıydı ve düşmandı. Toynbee (1999: 45-46), bu yabancılığın ve düşmanlığın Osmanlıların kuruluşunda ve genişlemesinde olumlu etkisi olduğuna da inanmaktaydı.

Modern bir Batı ordusunu oluşturan idari, mali ve sağlık tekniği ile beraber ekonomik verimliliğin de öğrenilmesi gerekmektedir. Toynbee, batı yaşamının bir bütün olması sebebiyle Osmanlı Türklerinin Batılılaşma meselesini öncelikle askerî açıdan

ele almasını bir hata olarak değerlendirmiştir (Toynbee 1999: 52). Bu konuda Carter V. Findley' de benzer şekilde düşünmektedir. Askeri reformun gerçekleştirilebilmesi, bir bütün olarak devletin dönüştürülebilmesine bağlıdır, bunun için de öncelikle ekonomi, toplum ve kültür dönüştürülmelidir (Findley, 2012: 75).

Jön Türkler tabiri Osmanlı imparatorluğunun yeniden doğması amacıyla mücadele eden grupları tanımlamak için kullanılmıştır. Jön Türkler, anayasal ve parlamenter sistemin yeniden kurulmasını, imparatorluğun yeniden doğuşu için kilit çözüm olarak görmektedir. Bu düşünce daha sonra İttihat ve Terakki adı altında siyasi olarak örgütlenmiştir (Zürcher, 2005: 141). Toynbee (1999: 50-51), İttihat ve Terakki'nin 1908-1918 yılları arasındaki çabalarını örnek vererek, Batılılaşmanın askeri yönü ağır basan kişiler tarafından yürütülmesi sebebiyle başarısızlıkla sonuçlandığını ifade etmiştir. Ona göre Batı yaşamının askeri yönü en az ilerici ve en az öğretici olan tarafıdır. Oysa Zürcher'e göre batılılaşmanın askeri yönü ağır basan kişilerce yürütüldüğü görüşü doğru olmayabilir, Türkiye tarihinde büyük önemi olmasına rağmen Jön Türkler üzerinde yeteri kadar çalışma yapılmamıştır. Kimi araştırmacılar Jön Türkleri "*çoğunluğu asker Müslüman Türkler*", kimileri "*alt sınıf, reaya*" veya "*yeni oluşmakta olan mesleki sınıf*" olarak nitelendirmektedirler. Üyeleri arasında doktorlar, eğitimciler ve yöneticiler de bulunmaktadır. Hatta 1906 öncesinde sivillerin egemen olduğu söylenebilir (Zürcher 2005: 143-146). Mesleki ve etnik kökenleri ne olursa olsun Jön Türk dönemi siyasetçilerinin ve subaylarının temel sorusu devletin nasıl kurtarılacağı olmuştur (Georgeon, 17:2006).

Toynbee, askeri reformun başarılı olabilmesi için eğitimin batılılaşması gerektiğini düşünmektedir. Başarılı bir savaş gücünün yardımcı hizmetlere ihtiyaç duyacağı, bu hizmetleri de ancak özel teknik eğitim almış personelin verebileceği aşikardır. Ancak böyle bir oluşum pahalı olacağından, toplumun vergilendirilebilir kazancının artırılması gereklidir. Bu da üretimin artırılması anlamına gelir. Tarım ve endüstride ilerleme sağlanmadan bu gerçekleşemez. Tüm bunların sağlanabilmesi için, batılı tarzda, uygun bir hazırlık eğitimi gereklidir. İşte bu ihtiyaç nedeniyle batılı tarzda, batılı komutanların ders verdiği askeri okullara ek olarak mühendislik ve denizcilik okulları da açılmıştı (Toynbee 1978: 453-454).

Toynbee'ye göre; Batılı eğitim sisteminin yayılması Mısır'da bir ulusçuluk hareketinin doğuşunu ve bu hareketin uğradığı başarısızlığı açıklamaktaydı. Çünkü Mısır'da bulunan aydınların Batı'nın kültürünü ve kavramlarını almış olmaları okur yazar bile olmayan Mısırlı köylülerin kültürlerine yabancılaşmalarına neden olmuştur. Bu da aydının, kendi halkının desteğini almasına engel olmuştur (Toynbee 1978:455). Bu bakış açısına sahip tek düşünür Toynbee değildir elbette. Türk düşünce tarihinde önemli bir yeri bulunan Mümtaz Turhan da benzer şekilde aydın ve halk arasındaki uçurumun, ilerlemenin önündeki engellerden birisi olduğunu düşünmektedir. Çünkü Turhan'a göre aydının görevi, bilgiyi ve tekniği halka götüren kişi olmaktır. Aydın ve halk arasında bir köprünün bulunması şarttır (Turhan, 2018: 82-83).

Toynbee, askeri reformu sağlamak için orduda başlayan Batı eğitimini, Batı kültürünün etkisini güçlendirdiği için, Batılı olmayan zihinler üzerinde bir devrim olarak görmüştür. Sultan II. Abdülhamid'in (1876-1908) "*zalim otokratik rejim*" sırasında Batılı kitapların ülkeye girişi yasaklanmış ancak askeri öğrencilerin Batı tarzı eğitimine

müdahale edilmemişti. Bu eğitim Türk subayları için “*Batı düşüncesine açılan kapının bir çeşit anahtarı olmuştur*” (Toynbee 1999: 53-54). Batı tarzı eğitim, din karşıtı fikirlerin sivil, askeri bürokrasi ve basın aracılığıyla yayılabileceği kaygısına da neden oluyordu ki bu kaygı II. Meşrutiyet’ten sonra daha hissedilir bir hale gelmiştir (Bein 2013: 32).

Toynbee’ye göre; II. Abdülhamid’in bu eğitime müdahale etmemesinin sebebi, subaylarının Batı fikirlerini önleyebileceğini düşünmesiydi. Ancak II. Abdülhamid, burada bir ikilem yaşamıştı. “*Askeri bakımdan ilerleyen komşularına yenilmek tehlikesinden kendini korumak için modern Batı tarzına uygun bir savaş gücü kurarak askeri etkisini artırmalıydı; ama bunu yaptığı zaman da öbür yıkım tehdidiyle karşılaşılıyordu. Bu tehlike dış savaştan değil, içerideki devrimden geliyordu*”. Toynbee’nin bahsettiği devrim (1978: 452) daha sonra Batılı tarzda yetişmiş subayların Batı’dan aldıkları politik fikirlerden kaynaklanacaktı. Bu politik fikirler, padişaha karşı anayasal ve parlamenter sisteme yeniden dönülmesi gerektiğini içeriyordu. II. Abdülhamid, bu fikirlere karşı bazı önlemler almış olsa da 1906’dan itibaren meşrutiyet yanlılarının sayısının ordu içerisinde arttığı bilinmektedir (Zürcher, 2005:106).

Toynbee (2007: 456), Batı medeniyetinin üstünlüğüne, bu üstünlüğün onlara diğer medeniyetler karşısında büyük bir sorumluluk yüklediğine inanacak kadar güvenmekteydi. Ona göre; Yunanlılar, batılı ticari yöntemleri ve eğitim sistemini benimsememiş olsaydı 1821 yılından bu yana milli bir Yunan devleti kurulamazdı. Yine ona göre; “*Osmanlı İmparatorluğu, çok az miktarda da olsa batılı askeri ve idari yöntemleri başarıyla bünyesine uyarlamasaydı, neticede dahili müesseselerinin çökerek, bizzat mevcudiyetinin Rusya, Yunan isyanı ve Kavalalı Mehmet Ali Paşa tehditleri karşısında alenen tehlikeye düştüğü 1774-1841 krizini hiçbir zaman atlatabilecekti (2007: 17).*”

Osmanlı uleması ve kurumları, araştırmacılar tarafından modernleşmenin önündeki engellerden biri olarak görülmüştür (Bein, 2013:18-19). Bu durumun sebeplerinden bir tanesi 1774’de Kaynarca Antlaşması’ndan sonra hissedilmeye başlayan Batılılaşma hareketlerinin, şeriat tarafından yavaşlatılmasıdır (İnalçık 1965: 424). Ulemanın bu davranışında, yeni tip memur ve askerlerin yetiştirileceği kurumların oluşturulması ihtiyacının, ulemanın eğitimdeki etkisini azaltabileceği düşüncesi yatıyor olabilir (Zürcher, 2005: 104).

Ulema yine de Batılılaşma taraftarı devlet adamlarına karşı bir tavır izlememiştir. Toynbee, bu durumu şöyle açıklamaktadır. Batılılaşma taraftarlarının ilk hedefi, reformlara karşı direnen yeniçeriler ve diğer kapıkulları olmuştur. Bu grup, Müslüman olmadıkları halde din kurumlarının üzerine çıkacak kadar güçlü konumlar elde etmiştir. Ulemaya yüksekten bakmışlardır. Dolayısıyla Batılılaşma taraftarlarının “*esir bendeler*” sınıfını bertaraf etme çabaları bir bakıma, *kısa süreliğine de olsa*, ulemanın işine gelmiştir. (Toynbee, 1999: 57). Bilindiği üzere Sultan Mahmut yeniçeri ocağını kaldırırken ulemanın desteğini almış, Midhat Paşa’nın Sultan Aziz’e karşı savunduğu anayasa fikrini İstanbul medreselerinin öğrencileri desteklemiştir. Ancak bu durum son dönemde devlet kurumlarının hızlı büyümesi ve yeni kadroların Batı tarzı kurumlardan mezun olanlarla dolmaya başlamasıyla değişmeye başladı. Ulema, 20. yüzyıl başlarına gelindiğinde devlet içerisindeki önemini hızla kaybetmeye başlamıştı

(Bein, 2013:14). Bu gelişme aynı zamanda İran ile Osmanlı modernleşmesi arasındaki en önemli farkı da oluşturmaktadır. İran'da ruhban sınıfı devlet içerisindeki yerini korumaya devam etmiştir (Ortaylı, 1987:21).

Midhat Paşa, Toynbee için yetenekli ve akıllıca politikalar izleyen yöneticiler arasındaydı. Midhat Paşa bir parlamento rejimi kurmayı hedeflediğinden geçmiş ile bağlarını kopartan ilk Türk devlet adamıydı. Türklerin azınlıkta bulunduğu bölgelerde cemaat önderleriyle iş birliği yaparak imparatorluğa olan sadakatlerini güçlendirmiş, güvenliği ve ekonomik gelişmeyi sağlamış ve karma ortaokullar kurarak her cemaatten gençleri yabancı ülkelere gitmek zorunda bırakmadan, "*Osmanlı aleyhtarı etkilerle zehirlenmeden tatminkâr bir öğrenim yapmalarına imkân vermişti (1999: 60)*. Toynbee'ye göre (1999:66); Türk ulusu, Batılılaşmanın gerektirdiği bazı fikirsel aşamalardan geçmek zorundaydı. Ancak devlet adamları, uluslarına bu fikirleri göstermek yerine yabancı kitleleri kontrol altında tutmaya çalışarak zaman harcamıştı. Osmanlı modernleşmesinin başarısızlığının nedenlerinden birisi de buydu. Feroz Ahmad'a göre; (1995:40) Osmanlı reformcularının başarısızlığının bir diğer sebebi de toplumu yeni bir devletin toplumsal temelini oluşturacak bir sınıf yaratacak şekilde yeniden biçimlendirememeleridir.

Batılılaşmanın ekonomik alt yapıdan başlaması gerektiğini düşünen Toynbee, başarısızlığın bir nedenini de "*Müslüman ulusların Batılılaşmaya başlamalarından önce Doğulu Hristiyanların ve Batılıların elinde bulunan doğu ticaretinin tekeli, yine bunların elinde*" kalmasına bağlamaktaydı. Çünkü Batılılaşmak pahalı bir işti ve "*Batılı olmayan bir ülke, toplumun ekonomik alt yapısını da aynı anda Batılılaştırmadan kendini güven içinde Batı yaşamına uyduramazdı (1999:67)*."

Batılılaşma hareketi, "*hükümet tarafından başlatılan suni bir hareket olmuş ve bazı özel kişilerin içinden doğmamıştı.*" Ayrıca Rusya'dakine kıyasla çok geç başlatılmıştı. Bu hareket, Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan 1856 Paris Antlaşmasına kadarki süreçte ayaklanmaların ve dış tehditlerin yaşandığı bir dönem içerisinde zorlukla sürdürülmeye çalışıldı. İslam toplumu da reformcuların bazı hareketlerini dirençle karşılamaktaydı (1999: 55). Bunlarla beraber Toynbee, Osmanlı Devleti'nin Batılılaşmamasından, Batı'yı da sorumlu tutmaktaydı.

Toynbee, Türkler ve Batı

Arnold Joseph Toynbee de Avrupa-merkezci akımı temsil etmektedir. Bu akıma göre Avrupa, pek çok sorunun cevabını çoktan bilmektedir ve karşımıza çıkan tüm sorunların tek çözüm yolu batı modelini taklit etmektir (Amin, 2006: 12-14). Toynbee de bütün medeniyetlerin Batılılaşmak zorunda olduğuna inanmış bir tarihçidir (Kireççi 2002:1526). Yakın ve Orta Doğu'daki buhranın sebebini de çökmekte olan bu iki medeniyetin Batı medeniyeti karşısındaki durumlarına bağlamıştır (İnalçık 1965: 425).

Toynbee, Osmanlı Devleti'nin ve Türkiye'nin kendi tarihsel geçmişlerinden ve sosyal sistemlerinden tamamen farklı olduğunu kabul etmektedir. Buna rağmen onun kabul edişine dikkatli bakıldığında bir problem göze çarpmaktadır. Çünkü Toynbee, yazılarında Batı eleştirisi yaparken bile Batılı olarak hissettiği üstünlüğü gizleyememektedir. Batılı gözlemcilerin zihninde *-kendi yaşayışlarına ve inançlarına ters düştüğü için-* Türk geçmişi, "*gayri tabii*" olarak şekillenmiştir. Bu bakış açısıyla

olaylar yanlış yorumlanmış ve yanlış sonuçlar ortaya çıkarılmıştır. Toynbee'ye göre Türk (1999: 21,23), Batılı gözlemcilerin zihnindeki görüntüye uymayarak onları her zaman şaşırtmıştır. Toynbee'nin Türkler hakkındaki düşünceleri, Yunan katliamlarını gördükten sonra büyük ölçüde değişmiştir ve bu düşünceler bir özeleştiriyeye dönüşmüştür. *“Türkiye'ye kendi dünyamız, alışveriş ve coğrafya açısından bakmakta, onu kendi açısından ve insanlık yönünden görmemekteyiz. Üstelik ülkeye kendi adlarını vermiş olan Türkleri bile zihnimizden tamamen çıkarmaktayız (1999: 17-18).”*

Toynbee için Osmanlı Devleti ve Türkiye denilince akla İngiliz mallarının satıldığı ve buna karşılık bazı egzotik malların alındığı bir pazar gelmektedir. Akla gelen ilk düşünce ticari, ikinci düşünce ise coğrafidir. Türkiye'nin stratejik öneme sahip bir bölgede bulunması Avrupa sistemini oluşturan büyük devletler için ticari, ekonomik, siyasal ve askeri faaliyetlerini gerçekleştirebildikleri bir alan olmasına neden olmuştur. Batılılar bu alanda çıkar çatışmalarına düşmüştür (Toynbee 1999: 17-18). Aslında bu çıkar çatışmaları 1470 yılından 1871 yılına kadar Batı Avrupa'da gerçekleşmektedir. Alman ve İtalyan şehir devletleri arasındaki çekişmeler diğer Avrupa devletleri tarafından desteklenmiş, bu da Avrupa'da *kesintisiz diplomatik ihtilâl ve savaş hallerine* neden olmuştur. İtalya'nın ve Almanya'nın siyasi birliklerini sağlaması, bu ülkelerin neden olduğu güç boşluğunu doldurmuş ve *kesintisiz diplomatik ihtilâl ve savaş halleri* yeni bir boşluk olan Yakın ve Ortadoğu'ya kaymıştır. Toynbee'ye göre (2007:47-48); Doğu'daki gerginliklerin ve çıkar çatışmalarının artmasının nedeni budur.

Batı'nın Osmanlı ile kurduğu ilişkilerde cömertlikten uzak, vicdansızca bir tavır takındığını belirten Toynbee, Türk halkının karşılaştığı her zor durumda bencilce avantaj sağlamaya çalışan bir Batılı devletin var olduğuna işaret etmiştir. Uzun ve dikkatli bir hazırlıktan sonra İtalya'nın Osmanlı vilayetleri olan Trablus ve Bingazi'yi işgali, Avusturya'nın Bosna Hersek'i *-Berlin Antlaşmasını ihlal ederek-* işgal ederek Bulgaristan'ı bağımsızlığa teşvik etmesi Toynbee'nin kastettiği bencilce avantajlardan yalnızca birkaçıdır (2007:446). Yine Batı kamuoyunun ve İngiltere halkının 600.000 Ermeni'nin ölümünden Osmanlı Türklerini sorumlu tuttuğu halde Türkistan'da yaşayan 500.000 Orta Asya göçebesinin Ruslar tarafından yok edilmesine karşı olan ilgisizliğine ve Batı kamuoyunun ikiyüzlülüğüne dikkat çekmiştir (2007: 434).

Yunanlıdan bir şımarık çocuk yaratan Batı'nın, Türk'e şamar oğlanı muamelesi yaptığını ifade eden Toynbee (2007: 414), bu örnekten yola çıkarak batılı davranışın her iki millet üzerinde bıraktığı etkinin kalıcılığına değinmiş ve Batı'nın yaptığı iyiliğin, yaptığı kötülük tarafından geride bırakıldığını dile getirmiştir. Batının bu kötülüğünün yaptığı iyilikten daha uzun süreceğini belirtmiştir (2007: 441). 1922 yılında yazdığı *“Türkiye ve Yunanistan'da Batı Meselesi”* adlı kitabında bunları belirten Toynbee, İngiltere'de 1952 yılında yaptığı radyo konuşmalarında da Batı medeniyetini, tarihteki saldırganlıkların en büyük sorumlusu olarak gördüğünü söylemiştir (Kabakçı 2012:273).

Toynbee, *“Türklerin davranışlarında ancak düşünce tarzlarını değiştirmek suretiyle bir farklılık”* yaratılabileceğine inanmaktadır. Bunun tek yolu ise Batının Türklere karşı izlediği tutumu değiştirmesidir. *“Onlara bir türlü, Yunanlılara başka türlü ve hatta kendi başımıza da bir başka türlü davrandığımız müddetçe, bu insanların üzerinde hiçbir moral etkiye sahip olamayacağımız aşikârdır”* (2007: 448) Düşüncesine

sahip Toynbee'nin zaman zaman yaptığı özeleştiriler aynı zamanda bir Batı eleştirisi niteliği de taşımaktadır. Çünkü kendisi, Bernard Russell'dan veya Jean Paul Sartre'dan farklı olarak *"kendisini temsil eden bir aydın değildir"* (Özdemir 2005:22). Bu durum yaptığı eleştirileri daha anlamlı kılmaktadır. *"Batı emperyalizmi, otoritesini ahlaki bir temel üzerine yerleştirme arzusuyla şerefli biçimde ön plana çıkmış olsa da batılı olmayan uyruklarımız ne zaman arzularımıza karşı gelse, taşıdığımız "üstün ırk" ruhu içimizdeki öfkenin kabarmasına sebep olmaktadır"* (2007: 448). Toynbee'nin bahsettiği üstün ırk ruhu belki de kendisini en çok Osmanlı İmparatorluğu karşısında göstermiştir.

"Türkiye'deki yabancı azınlıkların korunması meselesine yaklaşırken, insaniyetperverliğin zarara uğraması pahasına gururu ön plana çıkarmak için yeterince tahrik olmuş durumda bulunuruz. Batılı olmayan bir devletin meydan okuması karşısında, bu veya başka bir konudaki arzularımızın sınırlandırılmasına tahammül edemez ve azınlıklar meselesini kuvvet kullanarak çözme denemelerini sürdürürüz." zira *"Türkleri eşitimiz olarak kabul ederek onlarla bu şartlar altında müzakere etmeyi, onların bakış açısını değerlendirmeyi ya da iyi niyetlerini dikkate almayı içimize sindiremeyiz"* (2007:452).

Eğer *"Türkler sadece şiddetten anlarlar."* cümlesi doğru kabul edilirse, Türklere şiddeti öğretenlerin de suçlu olduğunu ifade eden Toynbee (2007:452), Türklere şiddet dışında inanılacak başka bir sebep vermeyen Batı düşüncesini ve diplomasisini eleştirmektedir. Ayrıca ona göre (2006:36-37); Osmanlı yönetiminden ayrılan Osmanlı halklarının Fransız, İngiliz ya da İtalyan hakimiyeti altındaki durumlarının kötü olması, *"Osmanlı yönetiminin, tıpkı Habsburg yönetimi gibi, haksız olarak iftiraya uğradığını göstermektedir"*.

Sonuç

Ülkemizde "Mavi Kitap" olarak adlandırılan propaganda kitapçığı ile tanınan Toynbee, Batı eleştirisi yapabilmiş, en azından bunu denemiş bir şahsiyettir. Yine de Türkler ve Osmanlı medeniyeti hakkındaki düşünceleri Batılı diğer tarihçilerin düşünceleriyle paralellik taşır. Bu paralellik, Batı karşısında Doğu'nun her zaman öteki oluşuyla açıklanabilir. Bu ötekilik tarih boyunca pek çok farklı biçimde Türklerin, Osmanlı ve İslam dünyasının karşısına çıkmıştır.

Toynbee'nin düşünceleri 1922 yılı öncesi ve sonrasında farklılıklar taşır. Yunan vahşetiyle tanışması, Türklere olan önyargısını kırmasına neden olmuştur. 1922 yılı öncesinde Toynbee, bir propaganda görevlisi olarak Türk düşmanlığı yapmıştır, *Mavi Kitap* ile bu konuda başarılı olmuştur. Siyasi arenada zorunlu göçün gündeme sıklıkla "soykırım" olarak getirilmesinde bu kitabın payı büyüktür.

İngiliz hükümetinin propaganda görevlisi olan Toynbee, Batı medeniyetini üstün görmektedir. Bu onun büyüdüğü, eğitim aldığı çevreden ve Hristiyanlığından kaynaklanmaktadır. Zira Avrupamerkezci görüş, Batı'yı tüm sorulara cevabı olan bir kurtarıcı olarak görmektedir. Toynbee de öyle düşünmektedir hatta hissetmektedir. Tüm bunlara rağmen Toynbee'nin tarihçiliğinde bir kırılım noktası bulunmaktadır. Bu nokta Justin McCarty'nin *"Ölüm ve Sürgün, Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı"* adlı kitabında kurduğu cümlelerle daha anlaşılır hale gelmektedir.

Toynbee'nin Yunanlılar hakkında verdiği delillere inanmama rağmen onun daha önce Ermeniler konusunda yazdıklarını neden reddettiğim makul olarak sorulabilir. Bu sorunun cevabı gayet basittir. Bay Toynbee, Yunanlıların yaptıklarını gördü, fakat Ermenilerin trajedisi hakkındaki bilgilerini ise sadece raporları okuyarak edindi (bu raporların hiçbiri Osmanlı yanlısı değildi). Eğer Toynbee 1921'de Ön Asya'ya seyahat etmeseydi, Türk karşıtı bir kitap daha hazırlayabilirdi. Somut kanıtlar karşısında ön yargılarının erimiş olması, kendi üstün erdemini gösterir.

Bu tavrın sahibi Toynbee, Osmanlı modernleşmesini başarısız bulmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nu Türkler için bir yük olarak gördüğünden İmparatorluğun dağılmasını, olumlu bir hadise olarak saymıştır. Bu konuda Bernard Lewis ile aynı fikirdedir. Bu görüşlerinde Osmanlı İmparatorluğunun saray-köle sistemi ve bu sistemdeki değişikliklerin payı vardır. Herodianlığın olumsuz yönlerini göstermek için Türkiye'yi örnek gösterse de Türkiye Cumhuriyeti'nin doğması ona göre Batı dünyasındaki Rönesans ve Fransız devrimi gibi bir şey olmuştur.

Toynbee, Mustafa Kemal'in ve II. Abdülhamid'in batılılaşma politikalarını kıyaslayarak gönülsüz bir batılılaşma politikasını yani II. Abdülhamid'in politikalarını hiçbir zaman başarılı bulmamıştır. Gerçi bu kıyası yaparken iki dönemin reformlarının da yukarıdan geldiği noktasını görmezden gelmiştir. Osmanlı modernleşmesi ile cumhuriyet inkılaplarını kıyasladığında Osmanlı'nın başarısızlığını gönülsüz olmasına bağlamaktadır.

Şarkiyatçı bir tutumla, Batı medeniyeti ve İslam arasındaki etkileşimin, sadece mücadeleden kaynaklandığını dile getiren Toynbee, bu mücadele içinde önce Batı'nın Osmanlı'yı tanıma gayreti sarf ettiğini ancak çok daha sonra, 18. yüzyıldan itibaren Osmanlı devlet adamlarının Batı'yı tanıma gayreti gösterdiğini belirtmiştir. Unutulmamalıdır ki bu çaba hayranlıktan değil zorunluluklardan kaynaklanmıştır. Batılı kurumlar örnek alınarak Osmanlı Devleti'nin kurumları yapılandırılmaya çalışılsa da bu ancak Mustafa Kemal'in reformlarıyla gerçekten tamamlanmıştır. Cumhuriyet döneminde yapılan yenilikler toplumsal hayatın tamamına yayılmıştır. Bu durum Toynbee'nin II. Abdülhamid'in politikalarında görmediği pratikliği oluşturmuştur. Dine büyük önem veren Toynbee, laiklik konusunun geleneksel İslam toplumu için yarattığı sıkıntıları görmeyerek Türk inkılabının amacına ulaşarak Türk ulusal devletini yarattığını düşünmektedir. Ona göre Mustafa Kemal, Osmanlı'nın başarılı olamadığı batılılaşma konusunda daha iyi işler yaparak Osmanlı Türklerine son bir umut vermiştir. "*Türk halkının önüne yeni bir sosyal ideal*" yerleştirmiştir. Toynbee, Türklerin Batı medeniyetine bir şey katamayacağını düşünmektedir. İslamiyet ile ilgili düşünceleri ise farklıdır. *Uygarlık Yargılanıyor* kitabının "*İslam, Batı ve Gelecek*" bölümünde İslamiyet'in, Batı medeniyetini tehdit eden unsurları *-irkçiliği ve alkolizm gibi hastalıkları-* yok edecek kadar kuvvetli olduğunu düşünmektedir.

KAYNAKLAR

Amin, Samir. 2006. *Avrupa Merkezilik*. Çiviyazıları Yayınevi.

Bein, Amit. 2013. *Osmanlı Uleması ve Türkiye Cumhuriyeti, Değişimin Failer ve Geleneğin Muhafızları*. İstanbul: Kitap Yayınevi.

Berkes, Niyazi. 1982, *Atatürk ve Devrimler*, İstanbul: Adam Yayıncılık.

Cumhuriyet, 19 Kasım 1948.

Cumhuriyet, 28 Ekim 1948.

Findley, Carter V. 2012. *Modern Türkiye Tarihi, İslam, Milliyetçilik ve Modernlik 1789-2007*. İstanbul: Timaş Yayınları.

Georgeon, François. 2006. Osmanlı Türk Modernleşmesi.

İnalçık, Halil. 1965, "Sosyal Değişme, Gökalp ve Toynbee", *Türk Kültürü*, Sayı 31, Yıl III.

Kabakcı, Enes, 2012, "Toynbee, Arnold J", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.41, İstanbul.

Kireççi, Mehmet Akif. 2002, "Toynbee ve Gökalp'te Medeniyet Değişirme Sorunsalı ve Osmanlı Devleti'nin Çöküşüne Bakışlar", *Türkler Ansiklopedisi*, C.14, Yeni Türkiye Yayınları.

Lewis, Bernard. 1993. *Modern Türkiye'nin Doğuşu*. Ankara: TTK.

Mccarthy, Justin. 2014, *Ölüm ve Sürgün, Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (1821-1922)*, Ankara: TTK.

McNeill, William. 2008. *Avrupa'nın Oluşumu*. Külliyyat Yayınları.

Ortaylı, İlber. 1987. *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*. Hil Yayınları.

Özdemir, Hikmet. 2005, *Arnold Toynbee'nin Ermeni Sorununa Bakışı*, Türkiye Bilimler Akademisi Forumu, Ankara.

Said, Edward W. 2013. *Şarkiyatçılık, Batı'nın Şark Anlayışları*. İstanbul: Metis Yayınları.

Telli, Rüya ve Yılmaz, Ayşenur. 2020. "Geç Dönem Osmanlı Modernleşmesine Genel Bir Bakış", *Liberal Düşünce Dergisi*, ss. 9-35.

Toynbee, Arnold Joseph. 2006, "Osmanlı İmparatorluğunun Dünya Tarihindeki Yeri", *Osmanlı ve Dünya*, Hazırlayan Kemal H. Karpat, İstanbul: Ufuk Kitap.

_____. 1978, *Tarih Bilinci*, İstanbul: Bateş Yayınları.

_____. 1999, *Türkiye Bir Devletin Yeniden Doğuşu (I-II-III)*, (Çev. Kasım Yargıcı), İstanbul: Yeni Gün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık.

_____. 2007, *Türkiye'de ve Yunanistan'da Batı Meselesi*, (Çev. Kadri Mustafa Orağlı), İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

_____. 2016, *Uygarlık Yargılanıyor*, İstanbul: Örgün Yayınevi.

Tunaya, Tarık Zafer. 1960. *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*. İstanbul: Yedigün Matbaası.

Turhan, Mümtaz. 1965. *Atatürk İlkeleri ve Kalkınma*, İstanbul, Şehir Matbaası.

Turhan, Mümtaz. 2018, *Garplılışmanın Neresindeyiz?* Ankara: Altınordu Yayıncılık, 2018.

Yeni Sabah, 24 Ekim 1951.

Yuca, İrşad Sami, 2016, "Tarihçi Arnold Toynbee'nin 1948 Türkiye Seyahati ve Yeni Türkiye Hakkında İzlenimleri", *AsiaMinor Studies International Journal of Sciences*, C.4, Sayı 7.

Zürcher, Eric Jan, 2005, *Savaş Devrim ve Uluslaşma, Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi (1908-1928)*, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.